

Dr. ĆIRO TRUHELKA

UMJETNOST DEKORIRANJA U BOSANSKOJ METALNOJ INDUSTRIJI

DER BOSNISCHEN METTAL-INDUSTRIE DECORATIVE KUNSTE*

S njemačkoga *Nedžad N. Sulejmanpašić*

Dr. Ćiro Truhelka objavio je ovaj rad najprije u sarajevskom kalendaru *Wakit (Die Zeit)* za god. 1889, od kojeg je samo to godište izašlo, a onda i kao separat u 20 primjeraka. Nije poznato da se negdje sačuvao ijedan primjerak toga kalendara, a jedini poznati primjerak separata čuva Sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Stoga je taj rad ostao gotovo nepoznat i nepristupačan našim naučnim krugovima. No, to nije jedini razlog s koga se sad ponovo objavljuje ovaj rad. Ta studija pisana je prije punih šezdeset i pet godina, dakle u vrijeme, kad su pojedini stari majstori još bili živi, a njihovi obrti razvijeniji, negoli su danas. Truhelka je tada još mogao imati širi pregled umjetničkih izradevina o kojima je riječ, a i samoga rada, i u toj studiji dao je stručnjaku analizu te problematike, te je to prvi i do danas jedini rad te vrste o orijentalnim umjetničkim zanatima na našem tlu. Ma da novija istraživanja pokazuju da se ne mogu održati svi Truhelkini zaključci, taj njegov rad ipak pretstavlja dobar prilog izučavanju te umjetnosti u našim stranama.

Prevodilac

Među mnogim granama bosanskih zanata, u koje spada obrada metala, znatan je uspon postignut kod izradevina od bakra i srebra. Obje te grane zauzimaju viši položaj, njima su postavljene viši zahtjevi s obzirom na ukus, i one su se najčešće služile dekorativnim ukrasom, pa su time uključene u uži krug umjetnog zanatstva.

Oba ta zanata prije svega su služila izradi posuda i oružja, a i vrlo izraženoj potrebi bosanskog stanovništva za metalnim ukrasima.

Iako je prema propisima Kur'ana kao materijal za izradu posuda predviđena jedino glina i kao takva dobila značenje u ritualu, što nam objašnjava izvanredni uspon orijentalne keramike, i mada je Bosna bogata odličnom lončarskom glinom, ipak je keramika u Bosni jako zapostavljena. Njeni proizvodi su — osim primitivno ukrašenih, ali po formama dražesnih ibrika sa Kiseljaka — jedino najprostije kuhinjsko posuđe, dok se sve vrednije posuđe izrađuje od metala, osobito od bakra.

U Sahihu Buhariji¹ izričito se isključuju zlato i srebro iz proizvodnje posuda: »Najbolja je čaša ona, koja je napravljena od drveta ili gline, jer to vodi poniznosti.« Ali već Buharijin nasljednik, komentator Kur'ana Abdulah ibn Abbas (umro god. 687) pije iz staklene čaše. A i bakrene su posude uskoro zatim toliko rasprostranjene, da sačinjavaju jedan od najvažnijih sastavnih dijelova musliman-

skog kućnog uređaja. Čak i kod opreme muslimanskih nevjestica iz starijeg vremena, koja se sastoji od sedam dijelova, zauzimaju posrebrene i pocinčane bakrene posude posebno mjesto, a od vremena el-Makrizije (umro 1442.),² koji nam o tome prvi piše, sačuvao se taj običaj na Orijentu (a i u Bosni) sve do danas.

Dok na Orijentu osim zanatstva bakrenih posuda i keramika dostiže svoj najviši procvat, u Bosni je, kako je već spomenuto, zanatstvo obrade bakra moralo proizvoditi gotovo svo posuđe i usljed toga postaje najznačajnija grana. Kao najvažnija središta još od starina čuveni su Sarajevo, Foča i Travnik.

Taj bosanski zanat razvio se pod utjecajem Orijenta i po svojim izradevinama daje one iste oblike, jednostavne a ipak pune zamaha, koji su karakteristični za čitav orijentalni umjetnički obrt.

U Bosni ćemo naći iste tankovrate posude za vodu — ibrike — kao i u Perziji, one iste dražesne posudice za kafu, pa zarfove, potpuno jednake i onako arhitektonski slično sazdane buhurdare (kadila), te lijepo oblikovane zdjele (čaše) i tasove. I svi su ti predmeti savršeni po formama, dok neugrapne oblike izričito pokazuje samo posuđe najgrublje primjene.

Jednako, a možda i još veće značenje pokazalo se u izradi oružja.

U Fojnici i Dupovcima (okolina Sarajeva) proizvodile su se kratke puške kaneliranih cijevi (šišane). Foča je bila čuvena po kratkim puškama i noževima, i s njom su se u tome mogli takmičiti

* Iako se Radakcija »Naših Starina« ne slaže sa nekim Truhelkinim navodima i zaključcima u ovome radu, koji su, dosta smjeli ili nedovoljno argumentirani, ipak publicira taj rad, jer je on, iako tretira važan problem, ostao nezapažen od naše javnosti.

¹ Zbirka islamske tradicije, izd. Kairo 1206., sv. VI. str. 238.

² el-Makrizi, Tekiyyuddin, egipatski historičar. — Prim. prev.

samo Skoplje i Gračanica, a iz sarajevskih radionica izlazili su najbolji handžari, ono grozno oružje, koje je u borbama prsa u prsa stvaralo najstrašnije ozljede. Po proizvodnji toga oružja osobito je bila čuvena porodica Bićinovića, čiji je posljednji majstor umro prije osamdeset godina. Navodno su njihova sječiva raskidala i najbolje oklope, a u narodu se govori da su plaćene zlatom njihove težine. Ti majstori su bili toliko ponosni na svoja djela, da su ih obično i označavali posebnim znakom svoje radionice.

Osim domaćih proizvoda mogli su se obrađivati i inostrani čelici. Na prvom je mjestu bio čelik iz Damaska, kojem je pripisivano sedam čudesnih moći, i za koji su vjerovali, da pretstavlja najbolju odbranu protiv groma, đavola i sličnih nepodopština. Smatralo se, osim toga, da je najbolji lijek protiv upale pluća voda koja kapije s orošene di-iskije. Osim ovih bila su neobično tražena perzijska majmum-sječiva, na kojima su se zrcalno naopako odražavali predmeti, a zatim indijska, Kara Horosam i t. zv. hind-demir.

Bosanski proizvođači oružja nisu se zadovoljili samo tehničkom solidnošću svojih izrađevina, oni su težili i za ljepotom, i sve ukrasne tehnike usmjerene su na to da služe raskoši, pa su se one u tome smjeru i razvijale te dale često zapanjujuća djela.

Potreba za metalnim ukrasima u Bosni je vrlo velika, i ti ukrasni predmeti sačinjavaju bitan dio slikovite nošnje. Srebrni ukrasi muškarca sa stoje se od lijepo izrađenih srebrnih kopča, kojima se zakopčavaju kalčine, i onih masivnih pločica

koje su nagomilavali na opušnjacima jeleka, tako da taj dio odjeće služi ujedno i kao oklop i pruža otpor čak i snažnim udarcima.

Ženska odjeća bila je mnogo bogatija. Bosanska seljanka ukrašava glavu čitavim sistemom ukrasnih predmeta; to su razne ukosnice, pa lančići sa lijepo izrađenim glavicama na kraju, koji se upliću u pletenice, zatim diademe što ukrašuju čelo, lijepe, slikovito oblikovane, ali neobično nepraktične naušnice, koje su često međusobno spojene lančićem i, najzad, lančići što vise oko vrata. Na svemu su tome još bezbrojni privjesci i mali lančići, a to sve sa lijepom konturom glave sačinjava neobično slikovitu cjelinu, ali i znatnu težinu, pa ženi može pretstavljati pravi teret. Grudi su bile prekrivene bezbrojnim povezanim srebrnim kitama, na rukama narukvice, dok su se oko bedara nosili široki pojasevi sa velikim masivnim kopčama.

Ti ukrasi najznačajniji su proizvodi bosanskog filigranskog zanatstva, koje služi širokim slojevima naroda, jer bogati muslimani nabavljaju nakit iz Carigrada. Stoga je taj zanat najbolje sačuvalao svoj narodni karakter, a njime su se bavili gotovo isključivo sami kršćani.

Tim spomenutim trima granama zanatstva služile su četiri tehnike umjetnog obrta: graviranje, iskucavanje, filigrani i inkrustacije. Ovamo bi spadalo i lijevanje, kojim su se bavili mnogi u Bosni, ali ćemo ga preskočiti zato, što lijevač ovdje nije bio ujedno i tvorac kalupa, već je radio po šablonama, a baš izrada modela je ono što lijevanje vodi u područje umjetnog obrta, i što mu daje umjetničku vrijednost.

I. GRAVIRANJE

Rezaljka (dubač) je nesumnjivo najstariji i najprostiji alat, kojim se služio probuđeni ljudski razum pri prvim umjetničkim ukrašavanjima glinenih posuda i drvenih predmeta. Taj način prenesen je kasnije i na druge materijale. Između primitivnih gravura, načinjenih krhotinom kvarca na mamutovoj kosti, i savršenih poteza Diireza ili Rembrandta svakako leži nepregledno dug niz godina, veličanstvena i neprekidna razvojna skala, koja označava put umjetnosti gravure ka savršenstvu, ali su se ipak tehnička pomoćna sredstva promijenila tek neznatno.

Usljed jednostavnosti tehničke izrade udomaćila se gravura gotovo u svim granama obrta obrade metala, a u bosanskom umjetnom obrtu odlično se primjenjuje kod ukrašavanja bakrenih posuda.

Obično se gravira kalajisano posuđe, pri čemu se sam bakar otkriva rezaljkom-kalemom, a crtež izlazi crven na bijeloj pozadini, ili se često natare šljivovim pekmezom pa se onda ističe u crnoj boji.

Dekorativni motivi bosanske umjetnosti graviranja veoma su različiti i u toku vremena znatno su se mijenjali.

Starija gravura pokazuje uvijek arapske motive, koji se čvrsto vezuju u izrazito stilskom rasporedu. U kompoziciji treba jasno razlikovati zapleteni osnovni motiv, zamišljen kao okvir od motiva arabesaka koje su primijenjene djelomično kao razgranjavanje glavnog motiva ili kao ornament za ispunjavanje. Često su arabeske tretirane i kao samostalan motiv, i u tome su slučaju povezane s jačim motivom kompozicije. U tu se ornamentiku veoma često uklapaju dekorativno zamišljeni natpisi, i to u obliku medaljona ili kao rubni potezi, a to su motivi koji s osobitom draži dolaze do izražaja na starijim bakrenim posudama. Za stariju gravuru općenito je karakteristična izrada motiva u obliku rubnih poteza, pri čemu se ornamentika plosnatih zdjela dijeli na zone, a kod posuđa raspoređuje se na trake koje slijede jedna za drugom.

Dalji stupanj razvoja gotovo potpuno odbacuje arapske motive i zamjenjuje ih krugom motiva koji po ljepoti znatno zaostaje za onim, iako mjestimično pokazuje uspješna ostvarenja.

Motivi traka i arabesaka zamjenjuju se valovitim neprekinutim ornamentom vitica, iz kojih izbijaju palmete. I ti motivi redaju se u vidu rubnih traka bilo koncentrično ili u horizontalnom nizu, ali se mogu naći i plein-motivi, izvedeni neobično diskretno, a usljed toga i sa mnogo ukusa.

Taj motiv obično potječe iz biljnog svijeta, strogo je stilizirano zamišljen kao malen svežnjic cvijeća, a po detaljima potsjeća na dekorativni inventar formi perzijskih tekstilnih ornamenta. I kao što je to slučaj kod tih tekstilnih ornamenta, primjenjivan je i on sa mnogo ukusa.

Ti motivi, koji se često ponavljaju na bakrenim posudama, izvedenim prije nekoliko decenija, uskoro zatim izlaze iz uskih okvira stila i teže nekom naturalizmu, koji će ostati potpuno stran tehnici izrade. Tako pokazuju ornament najnovijih (konac 19. stoljeća) graviranih bakrenih posuda neko slabljenje dekorativne tradicije i, mada im se ne može poreći izvjesna draž, ona se više ne zasniva na onoj izvanrednoj finoći izrade pojedinih motiva, već na djelomično uspjelom zajedničkom utisku, što ga daju oblici posude i grubi način dekoriranja, a oboje je predviđeno za djelovanje sa izvjesne daljine posmatranja. Tako se događa da noviji (konac 19. stoljeća) ibrici, tasovi i bakrene zdjele, čija pocrnjela gravira sa glavnim oblikom zaista harmonira, razočara onoga ko je posmatra izbliza.

Općenito se u novije vrijeme izrazito opaža izvjesno opadanje umijeća graviranja po bakru. Motivi se, obično geometrijski, konstruiraju šestarom i ravnalom, a između ovih oblika pojavljuju se reminiscencije ranijih umjetničkih smjerova, izvedene dijelom u crtežu ili u koncepciji veoma oskudne, ili pak naginju nekom baroknom naturalizmu.

U umijeću obrade srebra gravuri je dodijeljena samo podređena uloga, jer ta tehnika ne odgovara najbolje ovom plemenitom metalu. Gravura se, prirodno, razvija samo na većim ploham, i pruža suncu i svjetlu premalo dodirnih tačaka. A u obradi srebra i zlata je baš važna ova igra refleksa, koji tim metalima daju osobit čar i koji je tim izrazitiji i uzbudljiviji, što više promjene pruža svjetlu pleha, po kojoj se rasprostire dekorativni motiv.

II. ISKUCAVANJE

Radni proces pri proizvodnji tih tvorevina je isti u Bosni kao i, općenito, u modernom umjetnom obrtu, iako Bošnjacima nedostaju sva ona sredstva i alati, kojima se služi tehnički usavršeno zanatstvo te grane.

Nakon kovanja željenog oblika, dobivenog iz skrojenog komada lima na posebnim raznim nakovnjima, prevlači se dobivena posuda s unutarnje strane kao prst debelim slojem olova. I tada po limenoj posudi sa mekanom podlogom usijeca maj-

Ta igra refleksa ide za tim da potstakne maštu, da je zanese, a živahna orijentalna fantazija traži u svim dekorativnim umjetnostima sjaj boje i svjetla. Ona izbjegava svaku monotoniju, i kada oživljava plohe bez sjaja, pomoću linija, zahtijeva da su sjajne plohe oživljene refleksima.

To je razlog što se gravura primjenjuje samo rijetko u obradi srebra, što je broj motiva malen i što se kreće u granicama najprostije linearne ornamentike.

Samo rijetko se u Bosni usudio poneki majstor na dekorativnu primjenu tehnike graviranja, a ondje, gdje se to i dogodi, uvijek će tu biti izvjesne plastike, koja, mada nije jako razigrana, ipak ide za tim da postigne prikladne refleksne plohe.

To mu polazi za rukom, uglavnom, dubljim urezivanjem linija, gijoširanjem ili matiranjem osnovne plohe, iz koje se uzdiže sjajno polirana šara u vidu plošnog ornamenta djelujući dražesno u refleksima.

Kako je ta tehnika primjenjivana samo rijetko, što je već spomenuto, prirodno je, da gravura tu nije dala specifičan krug motiva, već se oslanja na inventar ukrasa ostalih tehnika. Uglavnom, nalazi mnogo materijala u gravuri na bakru, ali treba uočiti činjenicu da izbjegava linearni ornament i da samo dolazi do izražaja u plošnim ornamentima.

Čak i u starije doba, kad je gravura bila više primjenjivana, oslanjao se izbor motiva na druge tehnike, ali uvijek vidimo orijentalni karakter čak i kod predmeta predviđenih za kršćansku crkvenu upotrebu. Motivi tih gravura najčešće upadno potsjećaju na slikarije Begove i Alipašine džamije u Sarajevu i teško je vjerovati da su mlađi od tih džamija.

Isticanje crteža pomoću niello-mješavine nepoznatno je u Bosni iako se kod izrade nakita tamošnjeg stanovništva često natire primitivni linearni ornament mješavinom olova i sumpora.

Tek su u novije vrijeme neki majstori pokušali sa niellom, ali redovito bez uspjeha, pri čemu, po riječima majstora, nije kriva netačna mješavina, već loša, gruba gravura. A o postupku poput onog iz grada Tule, još se ne može govoriti, jer se još uvijek nalazi u stadiju pokušaja.

stor čekićem i čitavim nizom različitih dlijeta i probojaca svoj željeni ornament (kalem, kalemiti).

Ovaj proces može biti dvostruk, pri čemu se najprije vanjska strana oblaže olovom, a osnovni motivi se iskiju iznutra prema vani. Kad je to gotovo, olovo se ukloni topljenjem, pa se nanese s unutrašnje strane, a nakon toga se ispupčena šara detaljno obrađuje i dotjeruje s vanjske strane. U ovoj tehnici postižu se najljepši detalji, ali je ipak rijetko primjenjivana zbog kompliciranosti izrade.

Kucani ornament je bareljef, a njegovo plastično djelovanje povećava se često na taj način, da se ona ploha iz koje on izrasta, probija duž njegovih kontura, usljed čega ornament dobije oblik mreže. Probijeni ukrasi (probijeni kalem) primjenjuju se i samostalno, bez bosiranja.

Tehnika kucanja može se primijetiti samo kod većih predmeta i stoga se osobito njome služe u Bosni pri ukrašavanju bakrenih posuda. U starije vrijeme rjeđe su se služili njome, i to jedino za ukrase na ibricima ili fenjerima. Kod prvih su se kao dekorativni motiv iskivala uglata rebra, koja su u vertikalnim redovima raščlanjivala trbušasto proširenje suda, a kod fenjera vidimo rebrasto raščlanjene i koncentrično raspoređene izbočine (jabuke) po kojima su obično izrađivane još i probijene ili kucane šare.

Kako ta tehnika dolazi do jačeg izražaja tek u novije vrijeme, a uz to se ne zasniva na nekoj dekorativnoj tradiciji, ne može se govoriti o izraženom i jasno vidljivom stilskom smjeru kod novih proizvoda te tehnike. U pronalaženju i primjeni novih dekorativnih motiva opaža se uočljiva nesigurnost, pa će ta tehnika najprije morati stvoriti odgovarajući dekorativni formalni izraz, i tek prirodni estetski smisao majstora moći će raščistiti taj razvojni proces.

Motivi, primjenjeni do danas, većinom su uzeti iz vegetacije i sastoje se od oblika cvijeća i lišća, shvaćenih i reproduciranih manje ili više naturalistički. Obrada je često barokna, ali mnogi majstori unose u te motive dovoljno razumijevanja i umiju ih izvesti u granicama stilske čistoće.

Korak naprijed je već i to, ako se kazandžija usuđuje da odstupa od najrasprostranjenije tehnike rubnog ornamentiranja, postavljajući svoju kompoziciju ekscentrično.

I mada je tehnika iskucavanja jednaka kod obrade bakra i srebra, pa iako je lakoća obrade jednaka, ipak se one razlikuju po dekorativnom izražaju formi na ta dva metala.

Prije svega, u obradi bakra kuju se veći predmeti, pa ornament može biti grublje izveden, dok se od srebra, skupocjenijeg metala, moraju izrađivati manji i minuciozno obrađeni komadi.

Osim toga je u Bosni još od starina povučena oštra granica između obrade bakra i srebra, a usljed toga se one obje razvijaju samostalno, poprimajući formalne izražaje znatne razlike. U Bosni su kazandžije, koji iskivaju bakar, gotovo isključivo muslimani, dok se iskivanjem srebra bave pretežno kršćani. Time se najlakše mogu protumačiti stilske razlike, o kojima je bila riječ.

Među svim dekorativnim tehnikama, primjenjivanim kod obrade srebra, iskucavanje je pretrpilo najveće stilske promjene. Većina stanovništva nije mnogo zapošljavala majstore tog zanata, jer je filigranska obrada zadovoljavala njegovu potrebu za metalnim nakitom. Tako je obrt cizeliranja gotovo isključivo služio izvjesnom otmjenom

krugu onih, koji su mogli svoj luksuz protegnuti i na cizelirano oružje i ukrase odjeće od masivnog srebra. Pri tome je razumljivo da su se i dekorativni motivi morali prilagoditi ukusu ljudi iz tih krugova. Karakteristično je svojstvo otmenog svijeta bilo kojeg naroda da neobično brzo prima nove umjetničke utiske, ali da isto tako i veoma slabo zadržava one postojeće, primljene, dok će široki slojevi naroda zadržati dobivene utiske s mnogo više ljubavi i ustrajnosti. Ono, što mi nazivamo ukusom, modom, ondje će se čvrsto ukorijeniti, održaće se stotruko, preći će u prirodu.

Proučimo li cizelirane dekorativne motive obrade srebra u Bosni, pronaći ćemo u njoj sve utiske, koji su djelovali na kulturu Orijeanta. Stariji, nažalost sve malobrojniji predmeti, pokazuju čiste orijentalne, perzijske ili arapske motive, a stari majstori, koji stvaraju svoja djela tako daleko od središta orijentalne umjetnosti, reproduciraju arapske sisteme raščlanjivanja, ispunjavanja s izvanrednim osjećajem stila.

Kada je Carigrad koncem 18. vijeka napustio svoju pozicionu izolaciju i počeo poprimati nove kulturne elemente usljed sve češćeg dodira sa Evropom, to se osobito odrazilo i na području umjetnih obrta. Poprimaju se motivi renesanse, rokoka i baroka, na poseban se način modificiraju, a odavde ti elementi prodiru dalje. Tako nije rijedak slučaj da se među proizvodima cizeliranog obrta u Bosni nailazi na zarfove, kod kojih je sama posuda ukrašena fino izrađenim plastičnim šarama oblika šipka ili badema, a rub joj završen u vidu akroterija, vijencem palmeta i odvojen je od ostalog dijela posude nizom bisera.

Isto tako često srećemo utjecaj baroka — divlje zapletene vitice preko kojih prerastaju kupusasti listovi. Kao karakterističan primjer barokne prostorne raspodjele navodim jedan mali zarf, gdje motiv sačinjava jedan arhitektonski objekt, koji se sastoji od arkada i gdje su polja tih arkada najmjenice ispunjena orijentalno zamišljenom šarom palmeta i šarom u obliku rešetke, čija su križanja štapova naglašena rozetom.

U vezi s iskucavanjem pojavljuju se često probijeni motivi. Obrada bakra primjenjuje ih često kod izrade postolja za posude, gdje onda prevladavaju kao rubni ukrasi ili za ukrašavanje poklopaca za fenjere ili pušačkih posuda, gdje su izvedeni u vidu mreže.

Krug motiva, u kojima se kreću ovi probijeni radovi, je geometrijski ornament, često izveden veoma uspjelo.

Obrada srebra, kojoj bolji materijal dopušta finiju izradu, izabire zamršenije predloške, pri čemu se nastala mreža obično pojačava jačim bosiranjem. Najljepši komadi tih probijenih radova odaju neobično obrađene renesansne motive, koji malo pomalo podliježu nekoj naturalističkoj obradi i tada veoma često kod manjih posuda sačinjavaju košarice sa uzajamno ispletanim viticama.

III. FILIGRAN

Obrada bakra u Bosni je većinom ograničena na izradu utilitarnih predmeta, dok obrt obrade srebra služi isključivo luksuzu. Zahtjevi tog luksuza bili su često veoma primitivni i protežu se s jedne strane na bogatiju opremu odjeće ili, s druge strane, na izradu religiozno-zavjetnih darova, a u oba slučaja većinom je bila važnija prirodna vrijednost materijala, nego umjetnička obrada.

To je razlog zbog kojeg je bosansko umijeće obrade srebra bilo prilično rasprostranjeno, ali s istog razloga niti je postiglo visok razvoj, niti su mu cijene proizvoda velike, tako da jedva prelaze vrijednost upotrebiljenog materijala. Iz toga razloga razvila se najzad izvjesna dekorativna i tehnička tradicija u ovoj grani obrta i ta je, gotovo neizmijenjena, prenošena s koljena na koljeno. Iako se u pojedinim tvorevinama umijeća obrade srebra pojavljuju elementi, koji potječu iz stranih utjecaja, ipak ih je ono znalo prilagoditi svojoj individualnosti i naslijeđenom tipu. To se posebno odnosi na tehniku filigrana, koja je uz obradu tekstila jedina izražavala individualnost/ bosanskog umjetnog obrta, pa se kao takva može smatrati pravim narodnim, domaćim umijećem.

Filigran pretstavlja stadij patrijarhalne, domaće umjetnosti čija je zadaća bila da zadovolji potrebe za luksuzom kod jednostavnog prirodnog naroda. U toj tehnici proizvode se uobičajeni ukrasi odjeće i nakiti glave, čije se forme, doduše uvijek ne mogu nazvati lijepima, ali koji uvijek predstavljaju elemente jedne slikovite cjeline. Dugmad, kopče za pojaseve, ploče za prsa, lančići, naušnice, ogrlice (đerđani), prstenje i sl. pravi su proizvodi ovog umijeća, čija tehnologija poznaje samo malen broj recepata, i čije je bogatstvo formi veoma skromno i često potsjeća na forme kod seljačkog nakita južne Hrvatske i Slavonije, pa čak i na one na koje nailazimo kod ruskih seljaka.

Filigran u Bosni često nazivaju manastirskim radom, a njegov najveći uspon pada upravo u ono vrijeme, kad je pokrajina usljed upada Turaka i kasnijih nemira i ratova, u borbi za egzistenciju, zaboravila sve kulturne misije i kada su nakon toga samostani postali jedinim zaštitnicima obrtničke aktivnosti. Posebno su se pravoslavni manastiri prihvatili posla oko spašavanja propadajućeg zanatstva, poput onih na gori Atosu.

Naravno, ti manastiri nisu mnogo pridonijeli umjetničkom uzdizanju umijeća obrade srebra, jer su se u njima, uglavnom, proizvodili zavjetni predmeti, poklanjani kasnije njihovim crkvama, a tada je opet dolazila u obzir jedino vrijednost samoga materijala. Bizantiski inventar motiva koji su uvukli u tu tehniku, također je, kao i u svim bizantijskim manastirima, i ovdje ostao potpuno neshvaćen, nerazvijen, u stagnaciji.

Jedini pravi napredak što ga je postigla bosanska obrada srebra kao manastirska umjetnost sastojao

se u tome, što je od potpuno izrađene tehnike bizantinskog kovanja srebra preuzela mnoge dobre recepte.

U svojoj manastirskoj povučenosti uspjelo je filigranskoj radinosti izmaknuti od utjecaja Orijenta koji je stalno rastao pa je ostala i ondje, gdje je nastupila kao sitni obrt, u rukama pravoslavnog življa.

Bizantijski utjecaj ispoljava se najjasnije u golemom trudu, kojim majstor izvodi detalje svog djela, a tako i u bezosjećajnosti za čitavu konačnu cjelinu. Jasno se opaža karakteristika bizantijskih zanatlija, naučenih na to da stvaraju po starim djelima i da rade ne unoseći samostalno fantazije, niti novog umjetničkog duha u svoja djela. Njihova jedina težnja je da postanu dobre zanatlije i oni se drže samo tehničkih prednosti i u ocjenjivanju vlastitog rada, dok su im strani svi umjetničko-idealni kvaliteti produkta.

Bosanski filigran nema određenih zanatskih formi ili, bolje rečeno, ima ih toliko nejasnih i zapletenih, da bi se iz njih teško mogla iskristalizirati jedna stilska cjelina.

Tehnika je potpuno jednaka onoj koju nalazimo u Veneciji, na Malti, u Đenovi, u Rusiji, Njemačkoj ili Norveškoj, ma da su pomoćna sredstva mnogo primitivnija, a riječ »podjela rada« potpuno nepoznata kao i u svim ostalim bosanskim radionicama.

Dekoracije su dvostruke, i možda se baš u tome može naći razlog pojave da se prava ljepota kod filigranske obrade mogla postići samo uz velike poteškoće.

Glavna forma sastavljena je od dekorativnog granja, a svaka grančica ispunjena je dekorativnim ukrasima. Osnovne grane, obično u obliku lišća, izrađivane su od deblje srebrenе žice ili srebrenog lima. Osim oblika lišća omiljeni su bademi i pojedini listići u naturalističkoj imitaciji, koji često teže nekom nedostižnom plastičnom zamahu.

Motivi ornamenta ispune, načinjene od veoma tanke sukane žice jednostavni su i sastoje se od spirala koje su ponekad jednostavne i završavaju se štapićem ili su dvostruke, u obliku slova »S« i ponekad se također sastoje i od zatvorenih ovalnih i izduženih spirala.

Neobičnost obiju tehnika dekoracije — šablonizirani dekorativni detalj nasuprot izrazitom naturalizmu glavnog oblika — uzrok su, zbog kojega filigranski radovi često izazivaju osjećaje neke disharmonije.

Osim toga ukrasi filigranskih radova povećavaju se mjestimično kuglicama, fasetiranim srebrenim listićima i rozetama, i u tome mnogi majstori daju odlična djela; čak i kad se u svrhu raščlanjavanja ukupne kompozicije pojave trakasti komadi u obliku pletiva ili zmijolikih vijuga, ne smije se previdjeti izvjestan prirodni ukus koji postoji.

Dok se starije tvorevine odlikuju, grubljom, površnijom obradom pletera, rozeta ili još češće primjenjivanih faseta, novije naginju usljed tehničkog progressa nekoj nježnosti, mada među njima ne postoje stilske razlike. A sve manjkavosti i prednosti veoma su udomaćene tradicijom, jače nego u ma kojoj drugoj grani obrta. Donesemo li bosanskom majstoru filigranskog obrta ma kakve izvorne oblike, on će se nasmiješiti na to i nakon

dokazivanja da može stvoriti slično djelo, radiće kao i prije po starim uzorcima.

To grčevito zadržavanje starog, stagnirajućeg načina dekoriranja oduzima ovoj, u Bosni najrasprostranjenijoj tehnici obrade metala premise nacionalno-ekonomskog korišćenja.

I samo neki umjetnik-pojedinac mogao bi joj uliti nov život, slično kao što je to učinio Benvenuto Cellini sa tilijanskim umijećem obrade srebra.

IV. INKRUSTACIJA

Jedna od najoriginalnijih, gotovo isključivo Orijentu svojstvenih tehnika dekoracija, jeste inkrustacija. Pojedine podvrste te tehnike, među njima i mozaik, primjenjivane su i u Evropi, ali i njihovo porijeklo vodi nas na Istok, gdje je inkrustacija u umjetnosti i obrtu doživjela nedostizan procvat.

Postupak o kome će biti riječ, sastoji se u tome da se željeni crtež urezuje u predmet koji treba ukrasiti, bio on od čelika, bronz, drveta ili slonove kosti, i da se nastalo udubljenje ispuni srebrenom ili zlatnom žicom odgovarajuće debljine. Ta, naoko jednostavna tehnika ukrasa u stvari je neobično dugotrajan i težak posao, tako da je i najmanji takav rad barem ispit strpljivosti, koga može položiti samo orijentalac. To je posao, koji toliko odgovara njegovoj bestrasnoj čudi, njegovom mirnom načinu života, to je rad, čijoj se tehnici priklanja s velikom ljubavlju, jer ona veže svu njegovu pažnju ne iziskujući nikakvih psihičkih napora.

Ova tehnika, unesena u Bosnu sa Istoka, ovdje skoro isključivo služi ukrašavanju oružja. Sve donedavna nije čovjek sa Balkana poznavao veće dragocijenosti od oružja. To je bilo njegovo bogatstvo, njegov jedini ponos i nikad mu nije oružje bilo preskupo. Obradivači srebra izrađivali su za oružje najljepše iskivane ili lijevane okove, koji su često bili ukrašeni dragim kamenjem; čelik za oružje bio je plemenit materijal iz Damaska, kome su, kako sam naveo pripisivali čarobna svojstva, a baš tehnika inkrustacije najbolje je odgovarala potrebi za ukrašavanjem gole čelične oštrice.

Za vladavine Polumjeseca bila je proizvodnja oružja posvećena, a majstori toga zanata uživali su znatne povlastice i za istaknute položaje, koje su zauzimali, zahvaljuju samo sjajnim djelima, koja su odgovarala svim zahtjevima praktične i estetske prirode.

Zanat kovača oružja pod islamom ubrzo se proširio po Bosni. Pojedini gradovi dali su dolične tvorevine, a Foča je bila nadaleko poznata po čeličnim sječivima.

Ti, danas već nespretni, proizvodi turskih kovača oružja moraju ustuknuti pred novim djelima koja idu isključivo za praktičnom konstrukcijom, ali je već oslabio i ratnički zanos u korist miroljubivog mentaliteta, a nestalo je iz Bosne i onih mno-

gih oružarskih radionica. Ali neobično lijepo naslijeđe ostavile su nam one u tehnici inkrustacije, kojom se sa istim efektom ukrašuju i drugi predmeti.

Tehnika inkrustiranja po čeliku prošla je u toku vremena nekoliko promjena.

Najstariji postupak tauširanja sastojao se u tome da se ornament ugravira u Čelik (prije čega se krhki čelik morao omekšati) i da su se udubljenja ispunila srebrenom ili zlatnom žicom, koja bi se pričvršćivala ukivanjem sa malenim čekićima. Ovaj postupak bio je neobično mučan, ali su postignuti efekti sadržavali neuporedivu ljepotu. I kad su se linije od uložene žice kasnije izvlačile čas deblje, čas tanje, približavala se ta tehnika plošnom ornamentu, a ovi su na pojedinim starim nadžacima (neka vrsta bojne sjekire), koji su gotovo svi ukrašavani ovom tehnikom, izvedeni u izvanrednoj stilskoj čistoći. U pojedinim je slučajevima crtež pojačan ili nekim kružnim ispupčenjima ili na taj način, što se žica ispune malo uzdiže iznad plohe čelika, a to stvara snažno plastično djelovanje. Svi motivi koji su primjenjivani u ovoj tehnici, potječu iz orijentalnog inventara, i to su strogo arapski i u prostornoj raspodjeli motiva odaju rijetku finocuu osjećaja za dekorativnu ljepotu.

Taj je način napušten zbog mukotrpnosti postupka, a s time i ono veliko bogatstvo formi, što ih je nova tehnika t. zv. tauširanj a morala nadoknaditi novim formama, koje su novoj tehnici bolje odgovarale.

Taj postupak ide za tim da se čelična ploha, koja se hoće ukrasiti, preparira tako da određeni komad žice ostane na njoj pričvršćen nakon izvjesne obrade malim čekićem. To se postiže na taj način, da se ploha obrađuje dotle udarcima čeličnog dlijeta, dok površina ne postane narezana poput turpije. U porama, nastalim na tako narezanoj plohi, žica nalazi dovoljno uporišta i nakon slabijih udaraca čekićem, a majstoru je znatno prošireno polje rada, jer može svoju žicu saviti u bilo koji oblik i pričvrstiti je bez onog prethodnog urezivanja crteža.

Usljed te tehničke olakšice postupka, pretvara se majstor inkrustacije u crtača koji bez teškoća može oblikovati svoje ideje.

Motiv, što ga primjenjuje ta tehnika, je arabska koja tako dobro ističe prebogatu maštu ori-

jentalaca, koja, dalje, ne poznaje stilskih okova i vlada majstorom i njegovim djelom i koja pritom u svakom njegovom potezu odaje njemu svojstven, prirodni ukus. Promatramo li fini ornament što se poput paučine prostire po oštricama bodeža, nikad nam ne će pasti na um da razmišljamo da li je ondje na pravom mjestu ili nije. A on je lagano razasut po plohi i gdje god se nalazio ukrašava cjelinu poput bršljana koji nije dio hrasta, ali ga ipak lijepo kiti.

U orijentalnim umjetničkim obrtima arabeska, je ono, što je fabula u poeziji; obje su smiono zasnovane, izmiču se kritičnim pogledima istraživača, prelaze u područje fantazije, ponekad skoro pokvare stih, ali su ipak obje dražesne i iznenađuju kao najfiniji proizvod duhovnog i umjetničkog života na Istoku.

Motive tauširanih arabesaka nećemo pobliže ispitivati — predaleko bi nas odveo pokušaj da ih sistematiziramo, ali se općenito o njima može

reći to, da iznenađuju i u jednostavnijim oblicima ako su proizašli iz živahne mašte. Manjka im, dođuše, ugodna širina starije tehnike, ali su zato dobili mnogo šire polje za zamah stvaralačke mašte u tome prikladnijem načinu obrade. I mada ti proizvodi tehnički nisu tako solidni i neuništivi kao oni stariji, ipak predstavljaju, ako ih je stvorila izvježbana ruka vođena umjetničkom fantazijom, odlična djela.

Najzad spominjem još i drugu tehniku tauširanja, moderan izum, na koji u Bosni nećemo naići, dok se i na Orijentu rijetko pojavljuje. To je falsifikat, koji bi mogao obmanuti neiskusnog skupljača starina. Sastoji se u tome da se crtež nanosi rastopljenom pozlatom za tauširanje po čeliku, i to se kasnije peče. Sa tehnikom inkrustacije nema taj način nikakve veze; to je prost crtež t. zv. mussiv-zlatom, koji se po vrijednosti nikada ne može približiti inkrustiranim djelima.